

Юлія ЮСИП-ЯКИМОВИЧ

СЛОВОТВІРНІ ОНОМАТОПОЕТИЧНІ МОДЕЛІ НАРОДНОЇ МОВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ПЕРЕДАЧІ ЗВУКОВИХ ВРАЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ІМПРЕСІОНІСТСЬКІЙ ПОЕТИЦІ

До проблеми співвідношення мови і літературної художньої творчості багато внесли В. Гумбольдт, Г. Штейнталль, М. Лацарус, І. Герберт, О. Потебня, І. Франко. Їхні міркування стосувалися розуміння мови як діяльності, ролі слова в перетворенні образу в поняття, внутрішньої форми слова, суб'єктивного і об'єктивного в слові, співвідношення слова і уявлення, динаміки словесно-образних асоціацій.

Глибокі наукові спостереження над художньою природою слова, розуміння взаємодії мови, художнього мислення і художнього мовлення містить праця І.Я. Франка “Із секретів поетичної творчості”¹.

Художнє мовлення виникло на природі загальнолюдської, загальнонародної мови, якій притаманний процес постійного поступового нагромадження все нових і нових художніх “заготовлювань”. Цей процес пов’язаний із образним характером і пізнавальною суттю психологічних форм відображення дійсності, позначеніх знаками мови. Початок художнього зображення “почасти лежить уже в мові, ... а почасти і в нашій психології і в тім зчіplюванні образів, що є в значній часті основою нашого думання”².

Матеріал для художнього мислення постачають “змисли” людини (відчуття). Пізнання, як відомо, відбувається через відчуття, які виникають завдяки людським органам (вуха, очі, ніс і т. д.), що забезпечують сприйняття навколошньої дійсності. І.Я. Франко, окресливши роль зору, слуху, смаку, запаху у пізнавальному процесі людиною навколошнього світу, так формулює розуміння природи і чуттєвого змісту мови, якою користуються письменники:

“Відповідно до цього і наша мова – найбагатша на означення зору, менше багата, але все-таки багата на означення

Граматика

¹ Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості // Зібрання творів у 50-и томах. – Т. 31. – К.: Наукова думка, 1981.

² Франко І. Я. Вказана праця. – С.108 – 109.

вражень слуху... Ся мова дає нам тисячі способів на означення далечини, світла в його нюансах, цілої скалі кольорів, цілої скалі тонів, шумів, шелестів, цілої безлічі тіл...³.

Для розкриття природи образного художнього мовлення це дуже важливо, оскільки художнє мовлення випливає із мистецтва природної мови, яка є могутнім джерелом образної системи художніх творів (багатства зорових, слухових, дотикових і т. д. образів і вражень).

Мова словесного мистецтва має, отже, у своїй основі мистецтво природної мови. “І. Франко виразно довів, що мову в художньому контексті треба розглядати і на рівні власне мови, і на рівні мовлення. Її експресивно-зображенальні й оціночні властивості проявляються на рівні мовлення, хоч корінням своїм тягнуться до того мовного ґрунту, до тих заготовок, які створюються протягом віків зусиллям усіх носіїв даної мови”⁴.

І.Я. Франко у статті “З остатніх десятиліть XIX століття” зазначав: “В остатніх роках минулого століття на нашім літературному горизонті з'явилася група молодих письменників, вихованіх на взірцях найновішої європейської літератури, тої..., що головну увагу творчості поклава на психологію, головною метою твору штуки зробила: розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії психології...”⁵.

У праці “Старе й нове в українській літературі” І. Франко, характеризуючи новий психологічний напрям в українській літературі, вказував, що для цих письменників “головна річ людська душа, її стан, її рухи, ... усі ті світла й тіні, які вона кидає на ціле своє оточення... новіші письменники відразу засідають у душі своїх геройів і нею, мов магічною лампою, освічують усе оточення... Се поети душі, психологи й лірики”⁶.

У сучасних дослідженнях з літературознавства цей психологічний, ліричний напрям в українській літературі кінця XIX – початку ХХ ст. прийнято називати імпресіоністським (див. праці

³ Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості // Зібрання творів у 50-и томах. – Т. 31. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 78.

⁴ Грицютенко І. Є., Сваричевська Л. Ю. Іван Франко про мистецтво мови і мову словесного мистецтва // Іван Франко і питання мовознавства / Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – Вип. 5. – Львів: Вид-во при Львівському держ. ун-ті, 1983. – С. 85.

⁵ Франко І. Я. З остатніх десятиліть XIX століття // Зібрання творів у 50-и томах. – Т. 41. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 525.

⁶ Франко І. Я. Старе й нове в сучасній українській літературі // Зібрання творів у 50-и томах. – Т. 35. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 108.

⁷ Франко І. Я. Вказана праця. – С. 110.

Д. Наливайка, О. Білецького, О. Черненко, В. Агеєвої, Ю. Кузнецова, М. Зерова, Ю. Шевельєва та інших). “Імпресіонізм у літературі є поглибленням психологізму, який враховує ...підсвідомі, мінливі і важко вловлювані настрої, відчування”⁸.

Письменники-імпресіоністи зображають світ через враження. В українській літературі під впливом західноєвропейського мистецтва виникла імпресіоністська стильова тенденція, яка породила імпресіоністську течію – кола письменників з новим імпресіоністським світобаченням (М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, М. Яцків, М. Черемшина, Б. Лепкий, М. Вороний, Богдан-Ігор Антонич, Чайка Дніпровський, В. Свідзинський, П. Карманський, Я. Жарко, О. Олесь, Г. Григоренко, А. Головко та інші).

Їхні глибоко психологічні твори зіткані із слухових, зорових, нюхових, тактильних вражень. У їхніх творах, як вказував І. Франко, розлита “переможна хвиля ліризму. Відсі їх несвідомий наклін до ритмічності, музикальності як елементарних об’явів зворушень душі”⁹.

“Музикальні ефекти” самої мови створюють насамперед ономатопоетичні слова, на заготовки яких така багата народна українська мова. Ономатопоетичні утворення становлять мелодійну основу поезій, імпресіоністську синестезію.

Звукові враження породжуються слуховим сприйняттям. “Роль слуху в нашім психічному житті, вказував І. Франко, велика. Світ тонів, гуків, шелестів, тиші – безмежний; він дає звірам і людям першу можність порозуміватися... У людей на його основі виробилася мова, перша, і дуже багата... Змисл слуху дає нам пізнати цілі ряди явищ моментальних, невловимих, летючих, цілі ряди змін наглих і сильних, що вражають нашу душу...”¹⁰.

Ономатопоетичні утворення народної мови, художню цінність яких високо підносив І. Франко¹¹, є могутнім джерелом для художньої передачі звукових вражень шелестів, криків, гуків, дзвонів, ударів, капання, плескоту, дзенькоту, свисту, щебету, тупоту, тріску і т. д. – цілої “скарбівні людських досвідів, спостережень, поглядів і чуття”¹⁰.

Однак попри велике значення ономатопоетичних слів у

⁸ Кузнецов О. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – поч. ХХ ст.: Проблеми естетики і поетики. – К., 1995. – С. 197.

⁹ Франко І. Я. Старе й нове в сучасній українській літературі // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 35. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 108.

¹⁰ Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 31. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 85.

¹¹ Франко І. Я. Вказана праця. – С. 88.

художній творчості і всіх проблем, пов'язаних з ними у мовознавстві, сам процес творення цих слів не вивчався. Утворення ономатопоетичних слів – звуконаслідувань – процес словотворчий, оскільки із фонічних елементів конкретної мови, що приблизно відображають відповідні звучання реальної дійсності створюються нові слова. Явище ономатопеї належить до мовних універсалій¹². Уперше словотвірні явища в сфері ономатопеї були дослідженні у німецькій мові, де на позначення цих явищ був застосований термін “примітивний словотвір”. У англійській мові словотвірні явища в сфері ономатопеї вивчає С.В. Воронін. У праці “Словотвір і ономатопея” дослідник доходить висновку: “Ономатопоэтическое новобразование есть, несомненно, явление словаобразовательное”¹³.

В українському мовознавстві до вивчення словотвірних явищ у сфері ономатопеї вперше вдався Р. Смаль-Стоцький у праці “Примітивний словотвір” де зазначив, що сфера ономатопеї є повна сили, експресії, живучості, інтенсивності. “Тут ще інстинктивно відчувається справдішня творчість мови, тут ще булькотить у зміннім вокалізмі та консонантизмі неостигла лава мови”¹⁴.

Р. Смаль-Стоцький вказує, що словотвір ономатопеї має певні принципи, свої правила:

“Уже там людський розум порядкує мовний матеріал та комбінує його на підставі певних законів”¹⁵. Ще на початку ХХ ст. (1929 рік) Р. Смаль-Стоцький в українському мовознавстві висловлює думку, що перед словотвором афіксальним слід виокремити розділ *словотвір ономатопоетичний*. Він пише: “...виставляємо постулат, що українська граматика перед формантичним загальним словотвором мусить встановити нову граматичну часть – примітивний словотвір” (*ономатопоетичний*)¹⁵.

Нашим дослідженням словотвірних явищ у народних ономатопоетичних утвореннях ареалу Карпат хочемо підтвердити правильність цього постулату: перед традиційним афіксальним словотвором виділити словотвір ономатопоетичний – *ономатопотвір*. Під терміном *ономатопотвір* пропонуємо розуміти ті явища, які спостерігаються у звуконаслідуваннях з точки зору словотвору.

¹² Юсип-Якимович Ю. В. Ономатопея як абсолютна та семантична мовна універсалія // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологія. – № 3, 1998.

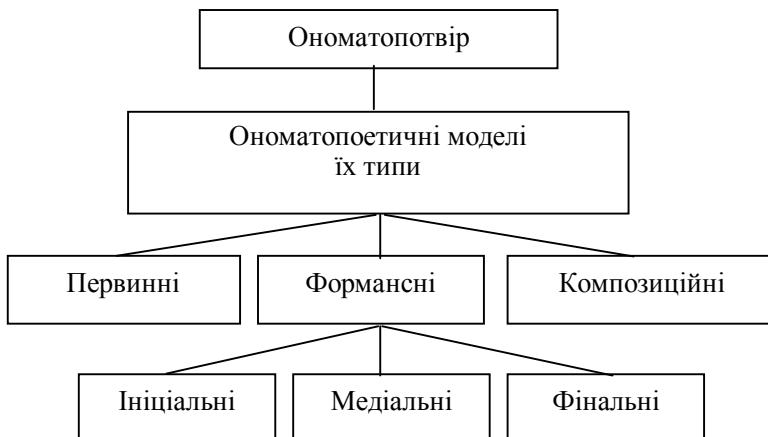
¹³ Воронін С.В. Словообразование и ономатопея // Исследования по английской филологии. – Л.: Изд-во ун-та им. Жданова, 1971. – Вып. 4. – С. 38.

¹⁴ Смаль-Стоцький Р. Примітивний словотвір. – Варшава, 1929. – С. 122.

¹⁵ Смаль-Стоцький Р. Вказана праця. – С. 127.

З метою уникнення збігу понять традиційного афіксального словотвору і словотвору ономатопоетичного та штучного перенесення термінів афіксального словотвору на ономатопоетичний вводимо нові терміни: ономатопоетична модель, первинні (непохідні), формансні¹⁶ (похідні), композиційні¹⁷ (складені) ономатопи; формансні ще поділяємо на ініціальні¹⁸ (префіксальні), медіальні¹⁹ (розширені), фінальні²⁰ (суфіксальні); ономатопи мають свою ономатопоетичну структуру (замість словотвірну).

Ономатопоетичний словотвір (ономатопотвір) як розділ перед традиційним афіксальним словотвором схематично можнаобразити так:

С.В. Воронін відносить ономатопею до морфологічного типу словотвору. Дж. Фірт, Л. Блумфілд, Б. Уорф, Ф. Хаусхолдер, Д. Боліндже, С. Ульманн згодом і С.В. Воронін порушують питання про поняття словотвірної моделі в застосуванні до словотвору ономатопів (ономатопотвору) в англістиці. “Утворення ономатопів, – пише С.В. Воронін, – одноактне. – Ця риса, безсумнівно, зближує ономатопею з модельованим словотвором... У принципі, найбільш очевидним свідченням існування

¹⁶ Від лат. *formans*, *-ntis* – той, що утворює (замість похідні).

¹⁷ Від лат. *compositio*, *-onis f* – складання, поєднання (замість композити).

¹⁸ Від лат. *initium*, *-i n* – початок (замість префіксальні).

¹⁹ Від лат. *medium*, *-i n* – середина (розширення первинних утворень).

²⁰ Від лат. *finis*, *-is m* – кінець (замість суфіксальні).

словотвірної моделі можна вважати наявність словотвірного ряду, що складається з тієї чи іншої кількості слів, що мають загальний для них елемент словотвірної структури й об'єднаних спільністю значень. Якщо такі ряди наявні, то ми вправі порушити питання про існування словотвірних моделей ономатопів”²¹. Таким чином, питання про застосування поняття моделі до ономатопотворення поставлене згаданими дослідниками, але не було жодної спроби розв’язати його на матеріалі якої-небудь конкретної мови.

У сфері української ономатопеї, як доводить наш звуконаслідувальний матеріал, дійсно широко функціонують *ономатопоетичні моделі*. Їх нараховуємо близько 80-и. Наведемо приклади словотвірних рядів ономатопів, у яких є визначені риси, властиві ономатопоетичній моделі:

- а) спільний елемент ономатопоетичної структури;
- б) спільний елемент, що поєднує члени ряду за ознакою узагальненого значення.

Ряд ономатопів на *-ах* (спільний елемент структури) і загальний елемент узагальненого значення – звук від глухого удару: *бах, гах, жах, тах, фах*.

Ряд на *-ін'*: загальний елемент значення – свистячий тонкий звук: *бзін', брін', дзвін', дрін', квін', трін', фрін', цвін'*.

Ряд ономатопів із загальним елементом ономатопоетичної структури *-ух* і значенням – звук від виливання води: *бл'ух, бр'ух, жсд'ух і ін.*

Ряд на *-ав* зі значенням ‘наслідування звуків, що їх видають тварини’: *вав, гав, курвав, гав, дз'ав, мав, міав, скав, н'ав, мн'ав, курн'ав, крав, кр'ав, с'ав, т'ав, ц'ав, хав, хавав, пахавав, шав* і т.д.

Ряд на *-ев* ‘з тим же значенням’: *ковев, кувев, коковев, куковев, кукувев, бев, гев, дзев, жев, жежев, кев, т'ев, ц'ев, кикичев* і т.д.

Ряд на *-ів* наслідування звуків, що їх видають тварини і звуків лементу: *вів, тів, кургів, дзів, жів, пів, фів, хів, ців* і т.д.

Ряд на *-ак* ‘наслідування звуків, що їх видають тварини і звуків від ударів, падінь’: *цвак, швак, коркодак, кудак, коткодак, котобак, кудкудак, куткудак, дзвійак, цвійак, швійак, швак, цмак, цмак, каракак, грак, так.*

Ряд на *-вх* ‘наслідування звуків від ударів’: *бавх, бевх, бебевх, жбевх, бовх, чубовх, шубовх і ін.*

Інші елементи структури назовемо: *-а, -аб, іг, -рг, -е, -и, -ек, -ік, -ик, -нк, -ок, -рк, -ук, -хк, -ол', -ул', -ам, -им, -ум, -ан, -ен, -ин, ін', -он, -ун, -о, -ап, -ен, -ін, -мп, -ун, -ар, -ер, -ип, -ыр, -ір, -ор, -ур, -іс, -ос, -*

²¹ Воронин С. В. Словообразование и ономатопея // Исследования по английской филологии. – Л.: Изд-во ун-та им. Жданова, 1971. – Вып. 4. – С. 39.

ре, -*ує*, -*вт*, -*им*, -*ом*, -*ст*, -*ут*, -*хт*, -*у*, -*оф*, -*уф*, -*ах*, -*ех*, -*их*, -*ых*, -*ix*, -*ox*, -*px*, -*ух*, -*ац*, -*вц*, -*иц*, -*мц*, -*нц*, -*оц*, -*уц*, -*ч*, -*ии*, -*ош*, -*ущ* (так показує index a tergo). Загальним елементом, що поєднує ономатопії за ознакою узагальненого значення є звучання. Наведені словотвірні ряди та моделі ономатопій – доказ того, що ономатопоетичний словотвір є модельованим.

Словотвірні ряди ономатопій істотно відрізняються від рядів афіксального модельованого словотвору: вони не настільки численні, не настільки продуктивні, монолітні і всеосяжні, тому що їх набагато менше, ніж, наприклад, іменників, що обчислюються тисячами. Але це не заважає говорити про ономатопоетичні утворення як явища словотвірні.

Серед досліджуваних ономатопій виділяються *первинні*, *формансні*, *композиційні* (див. схему).

Похідні ономатопії

Утворюються від *первинних* такими способами:

- за допомогою формансів;
- розширенням ономатопоетичних коренів за допомогою приголосних чи голосних;
- шляхом редуплікації (повної або часткової);
- шляхом композиції (складання).

У мовознавчій літературі висловлюється різне розуміння формального способу утворення в галузі ономатопеї. Форманси чи афікси звуконаслідувань – це не додаткові звукові елементи, що виокремлюються з основи в результаті її розкладання. ...Суфікси звуконаслідувань мають звуконаслідувальне походження²². С.Я. Лур’є, називаючи ономатопії вербоїдами, вказує, що вони суцільно і поруч супроводжуються префіксами, ці префікси співпадають з дієслівними префіксами, але найчастіше це своєрідні афікси, характерні тільки для вербоїдів²³, ми їх називаємо ініціалями.

Формансні ономатопії

Серед засвідчених формансних ономатопій є *ініціальні*: *ган* *цих*, *пахавав* < *па+хавав*, *поховав* < *по+ховав*, *чубовк* < *чу+бовк*, *чубовс* < *чу+бовс*, *чубовх* < *чу+бовх*, *чубурс* < *чу+бурс*, *шубовт'* < *шу+бовт'*, *щубовх* < *шу+бовх*, *щубовц* < *шу+бовц*, *шубоц* < *шу+боц*. У досліджуваних говорах також функціонують

²² Карпухин С. А. Морфологизация русских звукоподражаний // Ученые записки Казанского пед. ин-та. – Вып. 16. Вопросы теории и методики изучения русского языка. – Сб. 11. – Казань, 1976. – С. 168.

²³ Лурье С. Я. Неизменяемые слова в функции сказуемого в индоевропейских языках. – Львів, 1955. – С. 54.

ономатопоетичні утворення з ініціаллю *шл'у-* (*шу-* розшиrena приголосним *л*, що взагалі характерно для ономатопів, про що буде сказано нижче): *шл'убовк* < *шл'у+бовк*, *шл'убовц* < *шл'у+бовц*. Т.М. Возний звуконаслідування *чубовх* < *чу+бовх* вважає контамінацією вигукової форми *чу* і звуконаслідувальної *бовх*²⁴. З такою точкою зору важко погодитися, оскільки афікси в звуконаслідуваннях також мають звуконаслідуувальне походження. *Чу-* ми вважаємо звуконаслідуальною ініціаллю, а не вигуком.

У С.Я. Лур'є засвідчена ініціаль *ка-* (*ка-бурх*). Він вважає, що в слов'янсько-балтійських мовах деколи вона приймає вигляд *če-(ge-)*, порівн. літ. *če-barakšt* замість *ka-barakšt*, укр. *че-бурах* замість *ка-бурух*²⁵. Можна припустити, що елемент *чу* у префіксі *чу-* (у попередньому ономатопі) – явище того ж порядку.

З ініціаллю *под-* (уживання *у*, *i* у говорах відповідно до рефлексації *o* у новозакритих складах) у говорах засвідчені звуконаслідування: *підпіліт'* < *під+pіліт'*, *підполот'* < *під+полот'*, *підпіріт'* < *під+піріт'*, *пудпулуд'* < *пуд+пулуд'*, *пудпурум'* < *пуд+пурум'*, *підпулут'* < *під+пулут'*, *пітпіліт'* < *піт+pіліт'*; *кут'кулут'* < *кут'+кулут'* (заміна *n* > *k*), *підколот'* < *під+колот'*, *підколут'* < *під+колут'*; *підпалок* < *під+палок*, *підколок* < *під+колок*; *підкіп* < *під+кіп*, *підпалай* < *під+палай*, *підпад'ом* < *під+пад'ом*. Тут представлено не чисто ініціальні утворення похідних ономатопов, а з редуплікацією (*пуд'пулуд'*), з розширенням звуконаслідуувальних коренів плавними *p*, *l*, про що буде сказано нижче.

Фінальні ономатопи

З фіналями *-ул'*: *скавул'* < *скаву+ул'*, *-ут'*: *пугут'* < *пугу+ут'*; *скавут'* < *скаву+ут'*; *-іц'*: *кувіц'* < *куві+iц'*; *-ор*: *цинціор*. У цих ономатопах спостерігаються явища:

а) накладання: *пугу+ут'* > *пугут'*, *скаву+ул'* > *скавул'*, *скаву+ут'* > *скавут'*, *куві+iц'* > *кувіц'*;

б) часткової редуплікації: *цин'циор* > *цин'-ци-ор*.

Фіналі *-ка*, *-ін'к* зафіковані в звуконаслідуваннях кокотання курей: *m'ут'-ка* > *m'ут'у+ка*, *m'ут'ін'ка* > *m'ут'+ін'к-a*, *цілка* > *цип+ка*. С.Я. Лур'є відзначив фіналь, що має зменшувальне значення в ономатопах німецької та англійської мов пор. *nіm. ting-*

²⁴ Возний Т. М. Семантичні зв'язки між твірними іменниками і вигуковими основами та похідними дієсловами на *-ати*, *-ати* у східнослов'янських мовах // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 115.

²⁵ Лурье С. Я. Неизменяемые слова в функции сказуемого в индоевропейских языках. – Львів, 1955. – С.54.

tang i tingel-tangel, англ. *tig-tag* i *tiggle-taggle*²⁶.

Таким чином, у похідних ономатопоетичних утвореннях виокремлюються елементи із звуконаслідувальним значенням і відповідним фонемним складом. У сфері ономатопеї, як бачимо, функціонують своєрідні ініціальні і фінальні моделі, виділені окрім структурні компоненти мають свою валентність: можуть з'єднуватися з іншими коренями, утворюючи нові слова.

Медіальні ономатопи (розширені)

Розширення ономатопоетичних коренів за допомогою приголосних і голосних – явище древнє, що спостерігається і в інших іndoєвропейських мовах. “...Тут (в іndoєвропейських мовах) розширенна форма вживається як другий член повторення поруч з нерозшириеною, щоб зобразити характер дії, що змінюється. При цьому, однак, вставним приголосним може бути не будь-який звук, а тільки плавний *r* чи *l*”²⁷.

Українські ономатопи розширяються за допомогою тих же плавних приголосних *r*, *l*, що й ономатопи в інших мовах, а також з допомогою губного *b*, гортанного *g* і голосного, що повторює голосний попереднього складу. Отже, у розширенні ономатопоетичних коренів бере участь у такий спосіб часткова редуплікація: редуплікованим є голосний, що вживається після *r*, *l*, *g*, *b*, оскільки такий же голосний ім передує. *P*, *l*, *g*, *b*, за допомогою яких відбувається розширення ономатопоетичних коренів, вважаємо своєрідними *інтерфіксами*. Серед зафікованих ономатопів *медіальні* (із вставками – медіями – серединними елементами):

1) б+голосний: *цібін'* < (*цін'* → *ци[бі]н'*), *цибір* < (*цир* → *ци[бі]р*), *чібір* < (*чір* → *чи[бі]р*), *чібер* < (*чір* → *чи[бе]р*);

2) г+голосний: *беге* < (*бе* → *бе[г]е*), *бугу* (*бу* → *бу[г]у*), *пугу* < (*пу*[г]у), *скугу* < (*ску* → *ску[г]у*), *скуги* < (*ску* → *ску[г]и*), *чигик* < (*чик* → *чи[гі]к*), *чігік* < (*чік* → *чи[гі]к*), *цигік* < (*цик* → *ци[гі]к*);

3) л+голосний: *пілін'* < (*пін'* → *ні[лі]н'*), *талаң* < (*ман* → *та[ла]н*), *тал'ан* < (*ман* → *та[л'а]н*), *чалап* < (*чан* → *ча[ла]н*), *чал'ап* (*чан* → *ча[л'а]н*), *силис'* < (*сис'* → *си[ли]с'*), *шилис'* < (*шис* → *ши[ли]с'*), *шалап* < (*шан* → *ша[ла]н*), *калам'* < (*кат'* → *ка[ла]м'*), *шалам* < (*шам* → *ша[ла]м*), *шолоп* < (*шон* → *шо[ло]н*), *шулус'* < (*шус'* → *шу[лу]с'*);

4) p+голосний: *тарах* < (*мар* → *ма[ра]х*), *тарарах* < (*мар* →

²⁶ Лурье С.Я. Неизменяемые слова в функции сказуемого в иndoевропейских языках. – Львів, 1955. – С.54.

²⁷ Лурье С.Я. Вказана праця. – С. 51.

*ta[ra]x → tara[ra]x), торох < (тох → to[ro]x) – утворення можливе за аналогією; цірін' < (чин' → ci[ri]n), чірік < (чік → ci[ri]k), чірік < (чік → ci[ri]k), чірін' < (чин' → ci[ri]n – варіант чірін' < (чин' → ci[ri]n'). Серед похідних ономатопів функціонують утворення, які є результатом декількох ступенів деривації: чірік – результат другого дериваційного ступеня (з'являється приголосний *v*): чік → ci[ri]k → *v* < *v* iprik. У діалектній лексемі чірвік, крім попередніх процесів, спостерігається ще перестановка звуків (метатеза): чік → ci[ri]k → *v* < *v* iprik → чрівік → чірвік. Приголосний *v* з'являється також в ономатопах цірін, шірін': чін' → цірін' → *v* < *v* iprin', шін' → шірін' → *v* < *v* iprin'.*

Плавний *r* у всіх наведених прикладах несе симболове навантаження, має значення інтенсивності, передає характерний елемент типу тріску, шуму, хрипу, деренчання та інше. С.А. Карпухін, зокрема, вважає, що фонема [r] завжди підсилює зображеній звук. Порівн.: більш віддалене і тому більш слабке каркання передається *kar*, більш близьке і, отже, більш голосне *kra*²⁸ [6: 172].

У похідних ономатопеїтичних утвореннях у результаті як першого, так і другого дериваційного ступеня з'являються також медіальні приголосні *m*, *n*. Наприклад: кл'анц (клац → кл'a[n]u), кл'онц (кл'oц → кл'o[n]u), кланц (клац → kla[n]u), кленц (кленц → kle[n]u – можливо, за аналогією, перший дериваційний ступінь).

Другий ступінь: чірінк < (чік → ci[ri]k → ci[ri]n), шл'амп < (шл'an → шл'a[m]n), кламц < (клац → klap[m]u)', кломн < (клом → klo[m]n), кл'умп < (кл'ун → kl'y[m]n – перший дериваційний ступінь; і другий: чаламп < (чап → ча[la]n → chala[m]n), цірімп < цін → ci[ri]n → ci[ri]m n). Оскільки поява приголосних *m*, *n* характерна і для першого дериваційного ступеня, можемо припустити в звуконаслідуваннях чаламп, чірінк, цірімп ще і другу мотивацію: чап → ча[m]n → ча[ла]мп) тим більше, що форма чамп зафіксована в говорах (див. нижче); цін → ci[m]n → ci[ri]mn, чік → ci[n]k → ci[ri]nk. Таким чином, ономатопи чаламп, чірінк, цірімп мають подвійну мотивацію.

Серед приголосних, що поширяють ономатопеїтичні корені Т.М. Возний відзначає тільки плавний *l*, вказуючи при цьому, що зустрічаються також *r* і *g*, але рідко. Губний *b* він узагалі не фіксує. На підставі дослідженого матеріалу вченій доходить висновку, що

²⁸ Грицютенко І. Є., Сваричевська Л.Ю. Іван Франко про мистецтво мови і мову словесного мистецтва // Іван Франко і питання мовознавства / Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – Вип. 5. – Львів: вид-во при Львівському держ. ун-ті, 1983. – С. 172.

таких, (тобто розширеніх) ономатопів в українській мові мало, ще менше в білоруській, а в російській взагалі не вдалося їх знайти²⁹.

У досліджуваних говорах ареалу Карпат, як показує наш матеріал, досить широко функціонують ономатопи, розширені не тільки приголосними *p, l, r*, але також губним *b* і носовими *m, n*.

Розширення діалектних ономатопів здійснюється і за допомогою *голосних*. Найчастіше в засвідчених звуконаслідуваннях для розширення вживаються голосні *u, i*, рідше – *a, e*.

За допомогою у розширені ономатопи: *пул'у-пул'у* < *пул'-пул'*, *пуку-пуку* < *пук-пук*, *рину-рину* < *рин-рин*, *скаву* < *скав*, *скугу* < *скуг*, (*г+у*), *тал'ану-тал'ану* < *тал'ан-тал'ан*, *туну-туну* < *тун-тун*, *цину-цину* < *цин-цин*. Але на думку С.Я. Лур'є, голосний *у* в звуконаслідуваннях сягає @ і відповідає німецькому *um*: пізніше, звичайно, ряд слів із таким закінченням міг бути знову утворений за аналогією³⁰.

Ще нами фіксуються ономатопи, розширені голосними *-a*: *цина-цина*; *i*: *цин-цин*; *u*: *циву-циву*.

Голосним *и* розширяються – *бухи* < *бух*, *кахи* < *ках*, *скови* < *сков*.

Розширення звуконаслідувальних коренів здійснюється також комбіновано:

1) інфіксом *g* і голосним *u* (фіналлю) (без редуплікованого попереднього голосного) *круги* < *кру* → *кру[г]и*, *курги* < *кур* → *кур[г]и* (тут відбувається і метатеза): *киги* < *ки* → *ки[г]и*, *буги* < *бу* → *бу[г]и*, *скуги* < *ску* → *ску[г]и*, і варіант *скужси* < *ску* → *ску[ж]и*, *ниги* < *ни* → *ни[г]и*, *миги* < *ми* → *ми[г]и*, *муги* < *му* → *му[г]и*, *чиги* < *чи* → *чи[г]и*;

2) інтерфіксом *g* і фіналлю *u*: *бугу* < *бу* → *бу[г]у*;

3) інтерфіксом *l* і фіналлю *u*: *курли* < *кур* → *кур[л]и*;

4) інтерфіксом *l'* і фіналлю *u*: *курл'у* < *кур* → *кур[л']у* – варіант попереднього звуконаслідування.

Діалектні ономатопи, як видно, частіше розширяються приголосними, ніж голосними (інтерфіксами, ніж фіналями). Зустрічається також комбінований спосіб – розширення за допомогою інтерфіксів і фіналей одночасно. Розширення ономатопоетичних коренів інтерфіксами і фіналями умовно називамо інтерфіксно-фінальним ономатопотворенням.

Редупліковані утворення

²⁹ Возний Т. М. Відвігувкові й звуконаслідувальні форми дієслів на –а-ти у східнослов'янських мовах // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 115.

³⁰ Лур'є С. Я. Неизменяемые слова в функции сказуемого в індоевропейских языках. – Львів, 1955. – С. 61.

Серед похідних ономатопів важливе місце займають численні редупліковані утворення. Редуплікація є повна і часткова. Повна засвідчена в ономатопах: *бубу* < *бу+бу*, *водвуд* < *вод+вуд* – звук у високого піднесення заднього ряду міняється на *о* – звук середнього піднесення того ж ряду), *вудвуд* < *вуд+вуд*, *тата* < *та+та*, *гиги* < *ги+ги*, *гугу* < *гу+гу*, *гага* < *га+га*, *тете* < *те+те*, *тото* < *то+то*, *з'уз'у* < *з'у+з'у*, *кевкев* < *кев+кев*, *куку* < *ку+ку*, *коко* < *ко+ко*, *пупу* < *пу+пу*, *пум'пум'* < *пум'+пум'*, *с'ус'у* < *с'у+с'у*, *фофо* < *фо+фо*, *хаха* < *ха+ха*, *хихи* < *хи+хи*, *хіхі* < *хі+хі*, *хого* < *хо+го*, *дуду* < *ду+ду*.

При частковій редуплікації, як і в інших мовах³¹, може редуплікуватися як початок ономатопеїчного утворення чи середина, так і кінцева його частина. Зустрічаються також комбінації із розширення ономатопеїчних коренів за допомогою інтерфіксів.

1) Редуплікація початку ономатопа

Наявне усічення кінцевих голосних першої частини редуплікованих ономатопів: *бебех* < *бех* → *бех₁* – *бех₂* → *бебех* (*x₁* усікається), *бебевх* < *бех* → *бех₁* – *бевх₂* → *бебевх* (*x₁* усікається), *бубух* < *бух* → *бух₁* – *бух₂* → *бубух* (*x₁* усікається), *вудвуд* < *вуд* → *вуд₁* – *вуд₂* → *вудвуд* (*d₁* усікається), *жежев* < *жев* → *жев₁* – *жев₂* → *жежев* (*v₁* усікається), *лулус'* < *лус'* – *лус'₂* → *лулус'* (*c₁* усікається), *напах* < *нах* → *нах₁* – *нах₂* → *напах* (*x₁* усікається), *нанаф* < *наф* → *наф₁* – *наф₂* → *нанаф* (*f₁* усікається), *ninin* < *nin* – *nin₁* – *nin₂* → *ninin* (*n₁* усікається), *тамах* < *max* → *max₁* – *max₂* → *тамах* (*x₁* усікається). Таким чином, частіше усікається приголосний *x(5)*. Усічення приголосних *b*, *d*, *n*, *s*, *ф* зустрічається рідше. Воно представлено в дериватах. Сюди ж належить редуплікація початкового складу ономатопа: *ц'уц'унін* < *пін'* → *ц'уц'унін'* → *[ц'у]ц'у пін'* – композит з редуплікацією; *кудкудак* < *кудак* → *куд [куд]ак*, *кудкудах* < *кудах* → *куд[куд]ах*.

2) Редуплікація середини ономатопа

Представлено утворенням тараraph < *тарах* → *тара[ра]х*.

3) Редуплікація кінцевого складу

Спостерігається в звуконаслідуваннях: *ігого* < *іго* → *іго+го*, *мекеке* < *ме* → *меке* → *меке+ке*. Часткова редуплікація з інтерфіксациєю представлена в ономатопеїчних утвореннях: *кодак* < *ко-дак*, *коткодак* < *кодак* → *ко[тко]дак*, *кото-дак* < *кодак* → *ко[то]дак*, *коркодак* < *кодак* → *ко[рко]дак*. Крім часткової редуплікації, у зазначених ономатопах спостерігається й

³¹ Лурье С. Я. Неизменяемые слова в функции сказуемого в индоевропейских языках. – Львів, 1955. – С. 62.

інтерфіксація, розширення їх приголосними і *m i p*.

Змішана часткова редуплікація, часткова редуплікація з інтерфіксами і фіналями спостерігається в ономатопах: *цибін'* < *цин'* → *ци[bi]н'* → [ци]цибін'; *кругін'*, *кургін'* – звуконаслідування розширені приголосним *г* в поєднанні із фіналлю *-ин'*.

Часткова редуплікація з чистою фіналлю наявна в звуконаслідуванні *цин' ціор* < *цин'* → *цин'* [ци]ор.

Розширення ономатопів інтерфіксами і фіналями, повна і часткова редуплікація виконують одну спільну функцію – підсилюють виразність кореня. Так, виразність редуплікованого кореня служить для зображення повторюваності, тривалості дії. Дослідник фінських мов Д.В. Бубрих відзначає, що редупліковані ономатопи передають той чи інший складний переривчастий чи ефект, що урізноманітнюється³². Редупліковані ономатопи С.Я. Лур'є фіксує в цілому ряді мов: грецькій, німецькій, литовській, французькій, чеській та інших мовах індоєвропейської сім'ї³³.

Дослідивши розтягнення звуконаслідувань, їхню редуплікацію, ми дійшли висновку, що редуплікація (повна, часткова, і з інтерфіксацією) в ономатопах зустрічається частіше, ніж розширення ономатопів інтерфіксами *p, l, г, б*. Розширення звуконаслідувань плавним *p* відбувається частіше, ніж плавним *л*.

У російських народних говорах подібні явища відзначені Ю.С. Азарх. Дослідниця вважає, що редуплікація кореня і розширення його плавними приголосними – явища синонімічні. Свою думку вона доводить тим, що в тому самому говорі вживається лексема з редуплікацією і розширенням кореня плавним, наприклад, у південноросійських говорах дієслова *татакає* і *таракає*, *татачет* і *тарачет* 'про курку'³⁴. Нашиими матеріалами теж засвідчені синонімічні утворення серед власне ономатопів: *кокодакати* і *коркодакати* 'наслідування звуків кокотання курей'.

Композиційні ономатопи

Композиційними похідними ми вважаємо звуконаслідування,

³² Бубрих Д. В. К проблеме изобразительной речи // Ученые записки Карело-финского ун-та. Исторические и филологические науки. – Петрозаводск, 1949. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 87.

³³ Лур'є С. Я. Неизменяемые слова в функции сказуемого в индоевропейских языках. – Львів, 1955. – С. 62.

³⁴ Азарх Ю. С. О сводных картах слов одной лексико-семантической группы (на материале диалектных глаголов, обозначающих крики животных) // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1972. – М.: Наука, 1974. – С. 124.

утворені шляхом складання двох первинних ономатопів. Вони становлять собою складені структури, компонентами яких є:

1) вигук і власне звуконаслідування: *авру* < *a+вру*, *абру* < *a+бру*;

2) два власні ономатопі: *курвав* < *кур+вав*, *курн'ав* < *кур+н'ав*, *кургів* < *кур+гів*, *кругін* < *круг+гін*, *кургін* < *кур+гін* (ще і метатеза), *кихів* < *ки+хів*, *маревав* < *мар+евав*, *хавав* < *хав+евав* → *хавав* (тут спостерігається явище накладання), *кував* < *ку+ував*, *кукувев* < *ку* → *кувев* → [ку]*кувев* (тут ще й часткова редуплікація початкового складу; наявні також варіанти *куковев* і *коковев*), *кикичев* – композиція з частковою редуплікацією: *ки* → *кикичев* → [ки]*кикичев*. В ономатопі *гереген* (*геп+рен* → *гер-г-ен*) – в першому корені усікається приголосний *n*, а в другому відбувається поширення кореня за допомогою гортанного *г*, можливо, за аналогією до інших ономатопів так само розширених

Для діалектних ономатопоетичних утворень характерна *метатеза* (спостерігається і в відономатопоетичних дієсловах) звуків *p*: *вур-вру*; *мур-мру*; *хра-хар*; *кар-кра*; *кур-кру*; *хор-хро*; *л*: *фол'-фл'о*; *гол'-гл'о*; *пл'ух-хл'ун*; *бул'х-бл'ух*; *м*: *чомх-чмовх*; *ц*': *ам'ма*; *ж*: *джух-жед'ух*; *х*: *пух-пху* і т.д.

Ономатопотвір, отже, має свої правила. Він представляє в словотворі як би окрему підсистему, що має тільки їй властиві принципи.

У сфері звуконаслідувань спостерігаються словотвірні явища, що дозволяють стверджувати, що ономатопея – явище словотвірне, а це твердження – один із найвагоміших факторів, що вимагають визнання за ономатопами визначеного місця в системі словотвору.

З другого боку, ономатопоетичні словотвірні моделі народної мови – це багатошіє джерело для передачі звукових вражень від навколошньої дійсності в українській художній поетиці. Разом із звукописом, алітераціями, асонансами, римами ономатопоетичні слова становлять мелодійну основу поезій, створюючи її музичність, ритмічність, евфонію, особливо в представників імпресіоністського стилевого напряму.